

JURISPRUDENȚA CURȚII EUROPENE PRIVIND DREPTUL LA RELIGIE. CONSIDERAȚII ȘI EVALUĂRI

Conf. univ. dr. Cătălina MITTELU

*Universitatea Ovidius din Constanța, Romania
ovidiumtomis@yahoo.co.uk*

ABSTRACT: The Jurisprudence of the European Court on the Right to Religion. Considerations and Assessments.

By its rulings and decisions, taken according to the provisions of „the European Convention of the Human Rights”, „the European Court of Human Rights” created a real jurisprudence in the field of human rights, among which the leading place was also the right to religion.

In order to understand, and at the same time to exemplify the way in which the magistrates of the European Court perceived and pronounced themselves regarding the right to Religion, I examined and assessed some of rulings and decisions, which I referred to the text of the articles from the European Convention on Human Rights (cf. Art. 9 and 14).

Since by the rulings and the decisions of the European Court - in various cases regarding the right to religion - have been created several legal principles, and therefore a jurisprudence in this field, it is therefore necessary for the law-makers and the magistrates of the E.U. States to know them and apply them whenever they have to do with “jus-dicere”.

Keywords: *human rights; religious faith; liberty of religion; rulings and decisions*

De la intrarea în vigoare a Convenției Europene a Drepturilor Omului, în ziua de 3 septembrie 1953, interpretarea textului ei a evoluat „... în special prin maniera în care sunt interpretate prevederile ei de către Curtea Europeană a Drepturilor Omului”¹.

După afirmația magistraților Curții Europene, Convenția Europeană a Drepturilor Omului a evoluat și „atunci când protocoalele i-au adăugat

1 Curtea Europeană a Drepturilor Omului, CEDO în 50 de întrebări, apud https://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_ROM.pdf

noi drepturi”², așa cum s-a întâmplat – de exemplu – și în cazul Protocolului nr. 12 referitor la nediscriminare și al Protocolului nr. 13 privind abolirea pedepsei cu moartea în toate circumstanțele.

Aceste interpretări ale magistraților Curții Europene – care s-au materializat printr-o sumă de principii afirmate în hotărârile și deciziile lor – au creat de fapt o jurisprudență, prin care „Curtea a transformat Convenția într-un instrument care are o viață proprie; astfel încât drepturile cuprinse (în textul ei, n.n.) s-au extins și s-au aplicat unor noi situații care nu au putut fi prevăzute atunci când Convenția a fost adoptată”³.

Prin hotărârile și deciziile lor, magistrații Curții Europene a Drepturilor Omului au creat o sumă de principii de drept și în domeniul dreptului la religie, adică o jurisprudență. Cu alte cuvinte a fost creat dreptul (*jura condere*) și în privința prevederilor Convenției Europene a Drepturilor Omului referitoare la dreptul la religie.

Întrucât această jurisprudență este izvor al dreptului european, dreptul la religie⁴ trebuie deci să fie respectat și protejat în conformitate atât cu dispozițiile de principiu enunțate de Convenția Europeană a Drepturilor Omului⁵, cât și cu cele ale Curții Europene a Drepturilor Omului.

2 *Ibidem.*

3 *Ibidem.*

4 N. V. Dură, C. Mititelu, „The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom”, in *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, pp. 831-838; N. V. Dură, „The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 15, no. 1, 2021, pp. 117-127.

5 N. V. Dură, C. Mititelu, *Principii și norme ale Dreptului Uniunii Europene privind drepturile omului și protecția lor juridică*, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2014, pp. 11-23; N. V. Dură, C. Mititelu, „The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, in *8th Edition The European Integration – Realities and Perspectives*, Danubius University Press, Galați, 2013, pp. 123-129; N. V. Dură, „Les droits fondamentaux de l’homme et leur protection juridique”, în *Analele Universității Dunărea de Jos Galați, Fascicula XXII, Drept și Administrație publică*, nr. 2, 2008, pp. 19-23; N. V. Dură, „The European juridical thinking, concerning the human rights, expressed along the centuries”, în *Acta Universitatis Danubius. Juridica*, nr. 2, 2010 (VII), pp. 153-192; N. V. Dură, „The Fundamental Rights and Liberties of Man in the E.U. Law”, în *Dionysiana*, IV, no. 1, 2010, pp. 431-464; N. V. Dură, „Rights”, „Freedoms” and „Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. VI, nr. 2 (2016), pp. 166-175; N. V.

Printre altele, în ceea ce privește exercitarea dreptului la religie, Curtea Europeană a prevăzut - în hotărârile și deciziile ei - că nu poate fi invocată ca discriminare, pe motive religioase, o interdicție justificată și proporțională impusă de autoritățile unui Stat.

De exemplu, în Hotărârea sa din 10 noiembrie 2005, în cazul *Leyla Şahin împotriva Turciei*, Curtea Europeană s-a pronunțat că, „reclamanta, care provenea dintr-o familie tradițională de musulmani practicanți”⁶, și care „a denunțat o circulară adoptată în 1998, atunci când era studentă la Universitatea din Istanbul, prin care li s-a interzis studentelor din cadrul acesteia să poarte vălul în cadrul orelor de curs sau al examenelor”⁷, Turcia nu a încălcat Articolul 9 din Convenție (libertatea de gândire, de conștiință și de religie), deoarece, prin Circulara respectivă, statul respectiv a respectat „principiul laicității”, „valorile pluralismului” și „drepturile altora și, în special, egalității între femei și bărbați în fața legii, ...”⁸.

Cu același prilej, Curtea a considerat că prin decizia luată de „autoritățile” statului turc, de a interzice purtarea vălului islamic în Universitate, acestea „au dorit să păstreze caracterul laic al instituției lor”⁹, de unde și concluzia Curții Europene că acceptarea unor „ținute religioase, inclusiv a vălului islamic”, „contravine” valorilor caracterului laic al unui Stat (*Leyla Şahin împotriva Turciei*).¹⁰

Întâi de toate, printr-o astfel de hotărâre, Curtea Europeană afirmă principiul laicității¹¹ și apără valorile caracterului laic ale Statului turc. Apoi, Curtea a afirmat valorile pluralismului, care implică apărarea drepturilor „altora”.

Dură, „The Right to Religion: Some Consideration of the Principal International and European Juridical Instruments”, in *Religion and Equality. Law in conflict*, ed. by W. C. Durham Jr. and D. Thayer, Routledge, UK, 2016, pp. 15-24; N. V. Dură, „Despre caracterul prioritar al normelor dreptului internațional, privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului, în raport cu cele ale dreptului național”, în *Revista Națională de Drept*, nr. 7-9, 2018, pp. 54-58.

6 *European Court of Human Rights. Egalitatea de gen*, iunie 2018, apud <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/fise-tematice/FT-Egalitatea-de-gen-iunie-2018.pdf>

7 *Ibidem.*

8 *Ibidem.*

9 *Ibidem.*

10 *Ibidem.*

11 Vezi, N. V. Dură, „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, pp. 156-164.

Dar, cum rămâne cu respectarea dreptului la religie¹², și, respectiv, dreptul la libertatea de manifestare în spațiul public al unei „credințe religioase”?¹³ La aceste întrebări legitime, Curtea s-a pronunțat prin alte hotărâri și decizii privind drepturile omului.

Prin pronunțările ei în diferite spețe privind aceste drepturi au fost enunțate și unele principii de drept în domeniul drepturilor omului, inclusiv în privința dreptului la religie, creând astfel o „jurisprudentia”, adică „iusti atque iniusti scientia”¹⁴ (știința a ceea ce este drept și nedrept) și în domeniul dreptului la religie.

Prin Hotărârile pronunțate de Curtea Europeană a Drepturilor Omului, precum și prin Deciziile și Rapoartele Comisiei Europene a Drepturilor Omului, s-a creat o jurisprudență de referință și în privința interpretării textului Articolului 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Prin această jurisprudență¹⁵, cele două organisme ale Uniunii Europene, adică Curtea Europeană și Comisia Europeană, au evidențiat în primul rând „rolul Convenției” ca „instrument constituțional al ordinii publice europene în domeniul drepturilor omului”¹⁶, între care – la loc de

12 N. V. Dură, „Drepturile și libertățile fundamentale ale omului și protecția lor juridică. Dreptul la religie și libertatea religioasă”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 3, 2005, pp. 5-33; N. V. Dură, „Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la „Jus naturale” la „Jus cogens””, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2006, pp. 86-128; N. V. Dură, „General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. III, nr. 2, 2013, pp. 7-14; N. V. Dură, „Religious Freedom in Romania”, în *Theologia Pontica*, V (2012), nr. 3-4, pp. 9-24; N. V. Dură, „The right to freedom of religion”, în *Annales Canonici*, 10 (2014), pp. 27-40; N. V. Dură, „Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, nr. 2 (36) 2019, pp. 25-31.

13 N. V. Dură, „Despre „Credința religioasă” și dreptul ei de manifestare în spațiul public. De la „mărturia Conștiinței” și a „Tradiției constituționale” la textele legislației internaționale și naționale”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 9, nr. 2, 2021, pp. 29-69.

14 *Justiniani Institutiones*, lb. I, I, 1.

15 N. V. Dură, C. Mititelu, „The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. IV, nr. 1/2014, pp. 141-152.

16 *Ghid privind art. 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Libertatea de gândire, de conștiință și de religie*, apud https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ROM.pdf

frunte – se înscrie și dreptul la libertatea de religie, care este prevăzut în mod expres și în Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului.

Magistrații Curții Europene au recunoscut faptul că „libertatea religioasă” este „un element vital pentru formarea identității credincioșilor și a concepțiilor lor despre viață”¹⁷, astfel încât „Curtea a ridicat libertatea de religie la rangul de drept material al Convenției, ...”¹⁸

La această realitate a contribuit și faptul că, „în ultimii 15 ani, numărul cauzelor examinate de Curte în raport cu art. 9 este în continuă creștere”¹⁹, iar „una dintre explicațiile acestei tendințe – preciza unul dintre magistrații Curții Europene – este creșterea rolului religiei și a chestiunilor conexe în cadrul discursului sociopolitic.”²⁰

După afirmația magistraților Curții Europene, „libertatea de gândire, de conștiință și de religie, consacrată la art. 9 din Convenție”²¹ reprezintă unul dintre „pilonii societății democratice ...”²²

Cât privește libertatea religioasă – prevăzută de Articolul 9 din Convenția Europeană – Curtea Europeană a considerat că, în temeiul acestui articol, nu trebuie să vedem doar „dimensiunea sa religioasă”, ci și „pluralismul” concepției despre lume și viață, și, ca atare, această libertate trebuie să fie percepută ca „... un bun prețios” pentru toți oamenii, inclusiv „pentru atei, agnostici, sceptici sau indiferenți.”²³

În conformitate cu jurisprudența Curții Europene, de statutul juridic al libertății de religie – ridicat de Curtea Europeană la rang de „drept material” al Convenției Europene a Drepturilor Omului – trebuie să se bucure și atei, agnosticii și scepticii (indiferenții), de unde deci nu numai caracterul umanist și universalist al noțiunii de libertate religioasă, ci și asocierea statutului juridic al libertății de religie cu statutul juridic al laicității²⁴, care inoculează de fapt perspectiva afirmării procesului de laicizare a sacrului în societatea contemporană²⁵.

17 *Ibidem*, p. 7.

18 *Ibidem*, p. 7.

19 *Ibidem*, p. 7.

20 *Ibidem*, p. 7.

21 *Ibidem*, p. 8.

22 *Ibidem*, p. 8.

23 *Ibidem*, p. 8.

24 N. V. Dură, „Valorile religios-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă””, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Editura Vasiliana, 98, Iași, 2005, pp. 19-35.

25 N. V. Dură, „Le sacré et les fêtes religieuses”, în *Dionysiana*, III (2009), no. 1, pp. 9-18.

Așadar, „libertatea religioasă” trebuie percepută și valorificată nu doar în „dimensiunea ei religioasă”, ci și în perspectiva aceluiași „pluralism” de vederi și concepții despre lume și viață. După afirmația magistraților Curții Europene, Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului a făcut din „libertatea de religie” unul dintre „pilonii” unei societăți democratice, și, implicit, al oricărui stat democratic, așa după cum este și în statul român (cf. Art. 1, al. 3 din Constituția României).

În pronunțările lor, magistrații Curții Europene au remarcat și faptul că „domeniul de aplicare al art. 9 este foarte vast; acesta protejează atât opiniile și convingerile religioase, cât și pe cele nereligioase”²⁶, și că „nu toate opiniile sau convingerile se încadrează obligatoriu în acest domeniu de aplicare, iar termenul „practici” utilizat la art. 9 § 1 nu include orice act motivat sau influențat de o religie sau convingere”²⁷.

După interpretarea Curții Europene, în domeniul de aplicare al Articolului 9 din Convenția Europeană – care prevede „dreptul la libertatea de religie” – se încadrează nu numai „libertatea” oricărei persoane de a-și manifesta religia sau convingerea religioasă, ci și libertatea celor care au „opinii” și „convingeri” nereligioase²⁸.

În conformitate cu prevederile Articolului 9 paragraful 1 din Convenția Europeană, „orice persoană” are și „libertatea de a-și schimba religia sau convingerile, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea ...”. Această formă de „libertate”²⁹ poate fi catalogată și ca o expresie fățișă a respectării drepturilor omului³⁰, și implicit a demnității

26 Ghid privind art. 9 ..., p. 8.

27 *Ibidem*, p. 8.

28 N. V. Dură, „Libertatea de conștiință”, un drept primordial al omului. Precizări și corective privind conținutul și statutul ei juridic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 8, nr. 2, 2020, pp. 27-53; N. V. Dură, „The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations”, în *Ecumeny and Law*, vol. 5, 2017, pp. 147-170.

29 F. Brașoveanu, „Freedom of expression principle”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XII, Issue 2, 2012, pp. 138-140; N. V. Dură, „Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, nr. 12, 2014, pp. 7-12.

30 M. Marin, „Human Rights Between Abuse And Non-Discrimination”, în *Managementul Intercultural*, vol. XVI, nr. 2 (31), 2014, pp. 209-213; M. Marin, „Protecția Juridică a Drepturilor Omului între Cutumă, Lege și Jurisprudență”, în *Management Intercultural*, vol. XVI, nr. 30, 2014, pp. 122-126; M. Marin, „The Principle of Contradiction in Civil Trials - Communication, Persuasion, Manipulation”, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Științe Economice*, vol. XII, Issue 2, 2012, pp. 175-178.

umane³¹. Interzicerea oricăror forme de discriminare bazată pe religie sau pe credința religioasă este de altfel prevăzută atât de legislația internațională, cât și de cea națională³² a statelor Uniunii Europene. În conformitate cu dispozițiile de principiu ale acestei legislații este interzis și orice act sau formă de prozelitism religios³³.

Prin hotărârile și deciziile ei, Curtea Europeană a reafirmat și ea dispoziția de principiu enunțată în textul Articolului 9 paragraful 1 din Convenția Europeană, relevând atât „dreptul de a avea orice convingere (religioasă sau nu) pentru sine și de a-și schimba religia sau convingerea”³⁴, cât și „dreptul” oricărei persoane „de a-și manifesta convingerea ...”³⁵.

În textul jurisprudenței Curții Europene este precizat și faptul că „libertatea religioasă” implică și libertatea „de a adera sau nu la o religie”³⁶ și „de a o practica sau nu”³⁷. Cu alte cuvinte, în numele acestei libertăți religioase o persoană poate să aibă sau nu o religie, și să o practice.

Referitor la „purtarea veștmintelor și a simbolurilor religioase”, Curtea Europeană consideră că „o societate democratică sănătoasă trebuie să tolereze și să sprijine pluralismul și diversitatea în domeniul religios. În plus, orice persoană care face din religie un principiu esențial al vieții sale trebuie să aibă, în principiu, posibilitatea de a comunica altora această convingere, inclusiv prin purtarea de veșminte și simboluri religioase”³⁸. De aici rezultă obligativitatea guvernelor Statelor Uniunii Europene de a crea și asigura existența acestei „posibilități”, pentru ca persoana care și-a făcut din „religie” un „principiu esențial al vieții sale” să aibă astfel posibilitatea de a

31 Idem, „Human Dignity between the Acceptances of Roman Law and the Perception of the Romanian Legislator Nowadays”, în *Jurnalul libertății de conștiință*, vol. 7, nr. 1, 2019, pp. 431-438.

32 N. V. Dură, „Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, în *Annales Canonici*, 12 (2016), pp. 45-64.

33 Idem, „Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate”, în vol. *Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, ed. by S. Ferrari and R. Cristofori, Ashgate Publishing Limited, England, 2010, pp. 279-290; N. V. Dură, „Prozelitismul și dreptul de-a schimba religia în lumina legislației române”, în *Ortodoxia*, I s.n., nr. 2, 2010, pp. 11-21.

34 *Ghid privind art. 9 ...*, p. 11.

35 *Ibidem*, p. 11.

36 *Ibidem*, p. 8.

37 *Ibidem*, p. 8.

38 *Ibidem*, p. 32.

exprima și comunica credința și convingerea sa religioasă și prin purtarea de „veșminte și simboluri religioase”³⁹, inclusiv în spațiul public.

Curtea Europeană a recunoscut faptul că însăși concepția „privind semnificația religiei în societate”⁴⁰ este diferită de la o țară la alta, și că, în consecință, și „normele relevante pot varia de la o țară la altă, în funcție de tradițiile naționale și de cerințele impuse de protecția drepturilor și libertăților celorlalți, precum și de menținerea ordinii publice”⁴¹.

Dreptul de a purta veșminte și simboluri religioase în „spațiul public”, ca de exemplu în „școli și universități”⁴² și la „locul de muncă”, poate deci diferi de la un stat la altul, de unde și necesitatea ca „alegerea referitoare la întinderea și formele unei astfel de norme trebuie, inevitabil, să fie într-o anumită măsură lăsată la latitudinea statului în cauză ...”⁴³.

Expunerea simbolurilor religioase în sălile de clasă din Școlile publice – îndeosebi a crucifixelor și a icoanelor pe pereți – este însă percepută de unii atei, agnostici, liberi cugetători etc. ca fiind contrară principiului secularismului sau al laicității statului, deși nu în toate statele lumii este afirmat și observat acest principiu al laicității, fiindcă nu toate Statele s-au declarat separate de Biserică sau state laice.

În problematica „simbolurilor religioase”, Curtea Europeană s-a pronunțat în diferite spețe. De exemplu, în cazul „*Lautsi și alții împotriva Italiei*”, din 18 martie 2011, Marea Cameră a Curții Europene a Drepturilor Omului a hotărât că „nu a fost încălcat art. 2 (dreptul la întrunire) din Protocolul nr. 1 la Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale”⁴⁴, și nici „articolul 9 din Convenție”.

În această speță, Curtea Europeană „a constatat ... că problema simbolurilor religioase în sălile de clasă se încadra, în principiu, în marja de apreciere a statului, ...”⁴⁵, și că „la nivel european”, nu există încă un „consens”⁴⁶ în această privință.

39 *Ibidem*, p. 32.

40 *Ibidem*, p. 34.

41 *Ibidem*, p. 34.

42 *Ibidem*, p. 32.

43 *Ibidem*, p. 34.

44 *European Court of Human Rights. Expunerea simbolurilor religioase în săli de clasă din școli publice*, decembrie 2018, apud https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ROM.pdf

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*.

Cu alte cuvinte, în problema simbolurilor religioase (icoane, crucifixe, cruciulițe etc.) dreptul de apreciere îl are statul respectiv, care – prin autoritățile și organele sale abilitate – trebuie să țină seama și de faptul că aceste simboluri religioase fac parte atât din identitatea și tradiția culturală și spirituală a unui popor, cât și din cultul unei Biserici majoritare sau minoritare a țării respective. Așadar, în această situație, statul respectiv își poate revendica nu numai dreptul de a se pronunța asupra necesității existenței acestor simboluri religioase, ci și obligativitatea asigurării cadrului juridic de manifestare a convingerilor religioase ale elevilor în școli, care, desigur, nu trebuie să devină „un act ostentativ, care poate fi o sursă de presiune și de excludere”⁴⁷ a copiilor, sau o nerespectare a „convingerilor religioase și filozofice”⁴⁸ ale părinților.

Deoarece, expunerea simbolurilor religioase în Școlile publice, îndeosebi a crucifixelor și a icoanelor pe pereți a fost și este încă percepută de unii liberi cugetători, atei etc., ca fiind contrară principiului laicității, și implicit, principiului secularismului, interpretarea Curții Europene – în această speță – rămâne deci izvor de drept.

Conform Jurisprudenței Curții Europene, Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului „protejează, în principiu”, atât „dreptul de a înființa, deschide și a administra lăcașuri sau clădiri consacrate cultului religios”⁴⁹, cât și dreptul care privește „organizarea cimitirelor”, dar „nu garantează unei comunități religioase un drept de a obține un lăcaș de cult de la autoritățile publice”⁵⁰, și nici „nu garantează unei comunități religioase un drept la restabilirea dreptului de proprietate asupra unui lăcaș de cult confiscat în urmă cu mult timp”⁵¹.

Aceeași Curte Europeană a constatat că prevederile Articolului 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului „... nu împiedică, în principiu, autoritățile naționale să impună utilizarea alternativă a unui lăcaș de cult de către două comunități religioase, în cazul în care acest lucru este justificat de circumstanțe istorice deosebite”⁵².

47 Ghid privind art. 2 din Protocolul nr. 1 la Convenția europeană a drepturilor omului. *Dreptul la instruire*, apud https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_ROM.pdf

48 *Ibidem*.

49 Ghid privind art. 9 ..., p. 46.

50 Ghid privind art. 9 ..., p. 46.

51 *Ibidem*.

52 *Ibidem*.

Curtea Europeană a constatat și faptul că, „...din dispozițiile Convenției nu decurge nicio obligație a statelor de a acorda statut special lăcașurilor de cult. Cu toate acestea, dacă statul însuși oferă un statut special și privilegiat lăcașurilor de cult – depășind astfel obligațiile care îi revin în temeiul Convenției –, acesta nu poate refuza să acorde acest privilegiu unor grupuri religioase într-un mod discriminatoriu, contrar art. 14”⁵³.

În conformitate cu prevederile Articolului 14 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului, exercitarea drepturilor și libertăților recunoscute de prezenta Convenție trebuie să fie asigurate fără nicio discriminare, inclusiv pe bază de „religie”⁵⁴.

Din textul Articolului 14 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului nu rezultă faptul că ar fi vorba de vreun „privilegiu” acordat vreunui cult religios (confesiune, denomi-națiune, grup religios etc.), ci doar de o recunoaștere a „rolului important” al unor culte recunoscute „în viața societății” din statul respectiv, așa cum se prevede și în Legea cultelor din unele state ale Uniunii Europene (cf Art. 7, al. 2 Legea 489/2006 din România)⁵⁵.

În termenii Legii nr. 125 din 11. 05. 2007 privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie din Republica Moldova, „Statul recunoaște importanța deosebită și rolul primordial a religiei creștin-ortodoxe și, respectiv, al Bisericii Ortodoxe din Moldova în viața, istoria și cultura popo-ului Republicii Moldova” (Art. 15 al. 5)⁵⁶.

Prin urmare, atât în legea cultelor⁵⁷ din România, cât și în cea din Republicii Moldova, este vorba doar despre o recunoaștere a rolului pri-

53 Ghid privind art. 9 ..., pp. 46-47.

54 Ghid privind art. 9 ..., p. 53.

55 Legea nr. 489 din 28 decembrie 2006 (republicată) privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor, apud <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/78355>.

56 Legea Nr. 125 din 11. 05. 2007 privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie, apud https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=107318&lang=ro.

57 N. V. Dură, „Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2007, pp. 20-34; N. V. Dură, „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, în *Dionysiana*, II (2008), nr. 1, pp. 37-54; N. V. Dură, „Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România”, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Editura Universul Juridic, București, 2010, pp. 290-311; N. V. Dură, „The Patrimonial Right of the Religious Cults”, în vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Editura Presa Universitară

mordial al Cultului ortodox, și nu despre vreun privilegiu, așa cum în mod eronat se afirmă uneori în mass-media.

Prin urmare, „importanța deosebită” și „rolul primordial” al unei Biserici în viața unui Stat național nu pot fi catalogate ca un „privilegiu” pe care acesta l-ar acorda Cultului sau Bisericii respective, și, desigur, cu atât mai puțin un act de „discriminare”.

Magistrații Curții Europene au recunoscut faptul că, „în unele state europene, există o Biserică de Stat (sau o Biserică Oficială) care beneficiază de un statut constituțional privilegiat”⁵⁸, așa cum există în state precum Norvegia, Danemarca, Suedia etc. Totodată, aceștia adevăresc faptul că „un astfel de sistem nu este în sine contrar art. 9 din Convenție; ...”⁵⁹, și că, „de fapt, acesta era deja în vigoare în statele sus-menționate în momentul elaborării Convenției, ...”⁶⁰

În conformitate cu jurisprudența Curții Europene, o Biserică istorică, bimilenară – cum este și cazul unei Biserici Ortodoxe naționale – poate deci să se bucure și de un „statut constituțional privilegiat”, fiindcă un astfel de sistem nu este contrar prevederilor Articolului 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului.

Magistrații Curții Europene consideră că, „în domeniul educației și învățământului, art. 2 din Protocolul nr. 1 este în principiu *lex specialis* în raport cu art. 9 din Convenție”⁶¹, care asigură și dreptul la religie, și că Articolul 2 din Protocolul nr. 1 prevede obligația statelor contractante de a respecta, în exercitarea funcțiilor pe care și le asumă în acest domeniu, „dreptul părinților de a asigura această educație și acest învățământ conform convingerilor lor religioase și filozofice”⁶², „în cadrul educației copiilor lor”⁶³.

În consecință, statele contractante, adică ale Convenției Europene a Drepturilor Omului – care asigură dreptul la religie – au obligația de-a respecta dreptul părinților de-a asigura copiilor lor o educație și un învăță-

Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, pp. 67-86; N. V. Dură, „The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4, 2018, pp.192-201.

58 *Ghid privind art. 9 ...*, p. 53.

59 *Ibidem*, p. 53.

60 *Ibidem*, p. 53.

61 *Ibidem*, p. 23.

62 *Ibidem*, p. 23.

63 *Ibidem*, p. 22.

mânt conform „convingerilor lor religioase și filosofice” și în baza prevederilor Protocolului nr. 1 la această Convenție.

Legea 489 din 28 decembrie 2006 (republicată) privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor din România a prevăzut – în spiritul aceluiași prevederi ale Protocolului nr. 1 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului – că „părinții sau tutorii au dreptul exclusiv de a opta pentru educația religioasă a copiilor minori, conform propriilor convingeri” (Art. 3, al. 1)⁶⁴.

Dar, „dreptul” părinților „de a-și manifesta religia prin „învățământ” nu înseamnă că statul este obligat să asigure ori să aprobe ore de religie în școlile publice ...”⁶⁵. În cazul în care „statul decide să acorde anumitor comunități religioase astfel de privilegii”⁶⁶, această obligativitate rezultă din textul Articolului 14 din Convenția Europeană și din cel al Articolului 2 din Pactul Internațional cu privire la drepturile civile și politice (O.N.U., New York, 1966), în care este afirmat „principiul nediscriminării”, conform căruia drepturile și libertățile fundamentale ale omului⁶⁷ sunt recunoscute oricărei persoane, „fără nicio deosebire, oricare ar fi izvorul ei, adică fără nicio discriminare”⁶⁸.

Imprecizia terminologică, de specialitate, a noțiunii de “nediscriminare” are însă consecință nefastă și în privința integrării unor grupuri religioase în cadrul Cultelor religioase, care a făcut ca încadrarea “Scientologiei” ca “Religie” să fie încă „controversată în statele contractante”. Comisia Consiliului Uniunii Europene n-a abordat „această chestiune în mod explicit”⁶⁹,

64 Legea nr. 489 din 28 decembrie 2006 ...

65 Ghid privind art. 9 ..., p. 61.

66 Ibidem, p. 61.

67 Vezi, F. Brașoveanu, „International protection of human rights”, în “Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series, vol. XII, Issue 2, 2012, pp. 135-137; F. Brașoveanu, „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice, nr. 3, 2015, pp. 27-34; N. V. Dură, „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, în Ortodoxia, I s.n., nr. 2, 2009, pp. 49-72; N. V. Dură, „About the „Religious” Politics of Some Member States of the European Union”, în Dionysiana, III (2009), nr. 1, pp. 463-489; C. Mititelu, „Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States”, în “Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series, vol. XIII, Issue 2, 2013, pp. 122-127.

68 C. Bîrsan, Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Comentariu pe articole, ed. a 2-a, Editura C.H. Back, București, 2010, p. 949.

69 Ghid privind art. 9 ..., p. 11.

dar, în cele din urmă, „se pare că a admis implicit faptul că Biserica Scientologică este un „grup religios””.⁷⁰

În interpretarea Curții Europene, Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului „nu protejează prozelitismul rău intenționat, ca de exemplu o activitate care oferă avantaje materiale sau sociale, ori exercitarea unei presiuni abuzive pentru a obține adeziuni la o comunitate religioasă”.⁷¹

Așadar, în principiu, Curtea Europeană nu protejează această formă de prozelitism, deși, în unele interpretări ale acesteia se poate constata fie un laxism religios, fie o necunoaștere a realității religioase din viața statelor naționale din cadrul Uniunii Europene.

Această realitate se poate remarca și din percepția și definiția pe care Comisia Europeană o dă ateismului. În ceea ce privește ateismul, Comisia Europeană a declarat că acesta nu ar face altceva, „... decât să exprime o anumită concepție metafizică despre om, care îi condiționează percepția asupra lumii și îi justifică acțiunea”.⁷²

Magistrații Curții Europene, consideră că ateismul nu poate fi „deosebit în mod valabil de un cult religios în sensul tradițional al cuvântului; prin urmare, statul (în speța respectivă Franța, n.n.) nu era îndreptățit să îi acorde o formă juridică radical diferită de cea a altor culte religioase (*Union des Athées împotriva Franței*, raportul Comisiei (1994), pct.79)”.⁷³

Unii magistrați ai Curții Europene au apreciat că „Uniunea Ateștilor” poate fi asimilată unui cult religios. În cazul asimilării „Uniunii Ateștilor” cu Biserica, sau cu un Cult religios, înseamnă că aceștia au ignorat elementele care definesc și particularizează cele două realități, adică cea seculară de cea religioasă, sau credința religioasă de o platformă ideologică ateistă, liber-cugetătoare etc.

În mass-media, de limba română, sunt încă voci care pledează pentru sistarea finanțării cultelor religioase și a deservenților lor și cer impozitarea lor excesivă. Or, însăși Curtea Europeană a precizat că, „... nu există, la nivel european, niciun standard comun pentru finanțarea sau tratamentul fiscal al bisericilor și cultelor, aceste chestiuni fiind strâns legate de istoria și tradițiile fiecărei țări”.⁷⁴

70 *Ibidem*, p. 11.

71 *Ibidem*, p. 43.

72 *Ibidem*, p. 11.

73 *Ibidem*, p. 11.

74 *Ibidem*, p. 63.

Această realitate este de altfel confirmată și de legislația națională a Statelor U.E., de unde și constatarea magistraților Curții Europene că „... statele beneficiază de o foarte largă marjă de apreciere în acest domeniu”⁷⁵.

Desigur, „libertatea de religie nu implică faptul că Bisericilor sau credincioșilor acestora ar trebui să li se acorde un statut fiscal diferit de ceilalți contribuabili”⁷⁶, dar nu trebuie omis faptul că, uneori, acest statut fiscal diferit este asigurat pe seama unor Culte religioase chiar de legislația națională, tocmai datorită rolului și contribuției lor la făurirea identității naționale, culturale și spirituale.

De exemplu, în țara noastră, „Statul român recunoaște rolul important al Bisericii Ortodoxe Române și al celorlalte biserici și culte recunoscute în istoria națională a României și în viața societății românești” (Art. 7, al. 2)⁷⁷, și, implicit, „... recunoaște cultelor rolul spiritual, educațional, social-caritabil, cultural și de parteneriat social ...” (Art. 7, al. 1)⁷⁸.

Cât privește rolul de partener social al Cultelor religioase cu statul român, acesta a fost concretizat prin *Protocolul de cooperare în domeniul incluziunii sociale* semnat între Guvernul României și Patriarhia Română în ziua de 2 octombrie 2007⁷⁹.

Despre caracterul „național” și „majoritar” al Bisericii Ortodoxe Române, „Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române” – publicat în Monitorul Oficial nr. 97 din 10 februarie 2020 – prevede că „Biserica Ortodoxă Română este națională și majoritară potrivit vechimii apostolice, tradiției, numărului de credincioși și contribuției sale deosebite la viața și cultura poporului român. Biserica Ortodoxă Română este Biserica neamului românesc” (Art. 5, al. 2)⁸⁰. De aici rezultă îndreptățirea legală a Statului și a Cultelor religioase, recunoscute, de a încheia protocoale de colaborare în diferite domenii: educațional, cultural, social etc.

75 *Ibidem*, p. 63.

76 *Ibidem*, p. 63.

77 *Legea nr. 489 ...*

78 *Ibidem*.

79 Vezi, C. Mititelu, „The Cooperation Protocol on Social Inclusion, Concluded between the Government of Romania and the Romanian Patriarchate. Juridical and Canonical Considerations”, în *Teologia*, XVIII, nr. 2 (59), 2014, pp. 58-70.

80 *Statutul din 16 ianuarie 2008 (republicat) pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, apud <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/222799?isFormaDeBaza=True>

După afirmația magistraților Curții Europene, Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului „... nu poate fi interpretat în sensul că ar acorda dreptul ca lăcașurile destinate unui cult în litigiu să fie scutite de orice impozit ... Cu toate acestea, o măsură economică, financiară sau fiscală îndreptată împotriva unei organizații religioase poate fi uneori interpretată ca o ingerință în exercitarea drepturilor prevăzute la art. 9 din Convenție, dacă se demonstrează că aceasta creează un obstacol real și grav în calea exercitării acestor drepturi. În special, aspectele legate de funcționarea lăcașurilor religioase, inclusiv cheltuielile angajate ca urmare a statutului fiscal al acestor lăcașuri, pot avea, în anumite circumstanțe, repercusiuni semnificative asupra exercitării dreptului membrilor grupurilor religioase la manifestarea convingerilor religioase.”⁸¹

În ceea ce privește impozitarea lăcașurilor de cult, din hotărârile și deciziile Curții Europene se pot reține următoarele principii: a) lăcașurile unui cult religios, aflate în litigiu, nu pot fi scutite de impozit; b) o măsură economică, financiar-fiscală, – luată împotriva unei „organizații religioase” – poate fi uneori interpretată și ca o ingerință în exercitarea drepturilor prevăzute de Articolul 9 din Convenția Europeană, dar numai în cazul în care se constată că această ingerință creează un obstacol real și grav în calea exercitării respectivelor drepturi.

Că orice formă de ingerință a statului în procesul de exercitare a drepturilor prevăzute la Articolul 9 din Convenția Europeană creează un obstacol real și grav în calea exercitării acestor drepturi, și implicit a dreptului la libertatea de religie, este confirmată de unele texte jurisprudențiale ale Curții Europene, în care s-a precizat că Statele U.E. beneficiază de o largă marjă de apreciere în domeniul finanțării sau al impozitării Cultelor religioase.

În loc de concluzii

Din examinarea textelor unor articole ale Convenției Europene a Drepturilor Omului, privind dreptul la libertatea de religie, și a interpretărilor acestora de către magistrații Curții Europene, s-a putut constata că s-a reafirmat și evidențiat dreptul la religie prevăzut odinioară de dreptul divin și de dreptul natural.

81 *Ghid privind art. 9 ...*, p. 63.

Prin Hotărârile și Deciziile Curții Europene, care sunt izvor al dreptului european, magistrații acesteia au creat - prin interpretările pe care le-au făcut asupra textului unor articole din Convenția Europeană a Drepturilor Omului (cf. Art. 9 și 14) - o jurisprudență cu privire la dreptul la religie.

Din considerațiile și evaluările pe care le-am făcut – în paginile studiului nostru – se poate constata atât rolul Convenției Europene a Drepturilor Omului ca „instrument constituțional” în domeniul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, între care un loc aparte îl ocupă dreptul la religie, cât și contribuția magistraților Curții Europene la interpretarea prevederilor acesteia.

Bibliografie:

- Anechitoae, C., Brașoveanu, F., „Dreptul la propria imagine”, în *Jurnalul libertății de conștiință*, 9 (2) / 2021, 97-107.
- Anechitoae, C., *Elemente de drept internațional. Note de curs*, Editura Bren, București, 2010.
- Bîrsan, C., *Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Comentariu pe articole*, ed. a 2-a, Editura C.H. Back, București, 2010.
- Brașoveanu, F., „Freedom of expression principle”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XII (2) / 2012, 138-140.
- Brașoveanu, F., Anechitoae, C., „Considerații privind protecția internațională a drepturilor omului”, în *Jurnalul libertății de conștiință*, 9 (1) / 2021, 107-110.
- Brașoveanu, F., „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în *Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice*, 3 / 2015, 27-34.
- Brașoveanu, F., „International protection of human rights”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XII (2) / 2012, 135-137.
- *Curtea Europeană a Drepturilor Omului, CEDO în 50 de întrebări*, apud https://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_ROM.pdf
- Dură, N. V., „About the „Religious” Politics of Some Member States of the European Union”, în *Dionysiana*, III (1) / 2009), 463-489.
- Dură, N. V., „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 13 (4) / 2019, 156-164.

- Dură, N. V., „Despre „Credința religioasă” și dreptul ei de manifestare în spațiul public. De la „mărturia Conștiinței” și a „Tradiției constituționale” la textele legislației internaționale și naționale”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 9 (2) / 2021, 29-69.
- Dură, N. V., „Despre caracterul prioritar al normelor dreptului internațional, privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului, în raport cu cele ale dreptului național”, în *Revista Națională de Drept*, 7-9 / 2018, 54-58.
- Dură, N. V., „Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2 (36) / 2019, 25-31.
- Dură, N. V., „Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la “Jus naturale” la “Jus cogens””, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, 1 / 2006, 86-128.
- Dură, N. V., „Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, 12 / 2014, 7-12.
- Dură, N. V., „Drepturile și libertățile fundamentale ale omului și protecția lor juridică. Dreptul la religie și libertatea religioasă”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, 3 / 2005, 5-33.
- Dură, N. V., „General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, in *Journal of Danubius Studies and Research*, III, 2 / 2013, 7-14.
- Dură, N. V., „Le sacré et les fêtes religieuses”, în *Dionysiana*, III (1) / 2009, 9-18.
- Dură, N. V., „Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România”, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Editura Universul Juridic, București, 2010, 290-311.
- Dură, N. V., „Les droits fondamentaux de l’homme et leur protection juridique”, în *Analele Universității Dunărea de Jos Galați, Fascicula XXII, Drept și Administrație publică*, 2 / 2008, 19-23.
- Dură, N. V., „Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate”, în vol. *Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, ed. by S. Ferrari and R. Cristofori, Ashgate Publishing Limited, England, 2010, 279-290.
- Dură, N. V., „Prozelitismul și dreptul de-a schimba religia în lumina legislației române”, în *Ortodoxia*, I (2) / 2010, 11-21.

- Dură, N. V., „Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2007, pp. 20-34.
- Dură, N. V., „Religious Freedom in Romania”, în *Theologia Pontica*, V, 3-4 / 2012, 9-24.
- Dură, N. V., „Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, in *Annales Canonici*, 12 / 2016, 45-64.
- Dură, N. V., „Rights”, „Freedoms” and „Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, VI (2) / 2016, 166-175.
- Dură, N. V., „Libertatea de conștiință”, un drept primordial al omului. Precizări și corective privind conținutul și statutul ei juridic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 8 (2) / 2020, 27-53.
- Dură, N. V., „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, în *Ortodoxia*, I (2) / 2009, 49-72.
- Dură, N. V., „The European juridical thinking, concerning the human rights, expressed along the centuries”, în *Acta Universitatis Danubius. Juridica*, 2 (VII) / 2010, 153-192.
- Dură, N. V., „The Fundamental Rights and Liberties of Man in the E.U. Law”, în *Dionysiana*, IV, 1 / 2010, 431-464.
- Dură, N. V., „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, în *Dionysiana*, II (1) / 2008, 37-54.
- Dură, N. V., „The Patrimonial Right of the Religious Cults”, in vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, 67-86.
- Dură, N. V., „The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12 (4) / 2018, 192-201.
- Dură, N. V., „The right to freedom of religion”, in *Annales Canonici*, 10 / 2014, 27-40.
- Dură, N. V., „The Right to Religion: Some Consideration of the Principal International and European Juridical Instruments”, in *Religion and Equa-*

lity. *Law in conflict*, ed. by W. C. Durham Jr. and D. Thayer, Routledge, UK, 2016, 15-24.

- ✦ Dură, N. V., „The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations”, in *Ecumeny and Law*, 5 / 2017, 147-170.
- ✦ Dură, N. V., „The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 15 (1) / 2021, 117-127.
- ✦ Dură, N. V., „Valorile religio-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă””, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Editura Vasiliana, 98, Iași, 2005, 19-35.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C., „The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom”, in *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I / 2014, 831-838.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C., „The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court”, in *Journal of Danubius Studies and Research*, IV (1) / 2014, 141-152.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C., „The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, in *8th Edition The European Integration – Realities and Perspectives*, Danubius University Press, Galati, 2013, 123-129.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C., *Principii și norme ale Dreptului Uniunii Europene privind drepturile omului și protecția lor juridică*, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2014.
- ✦ *European Court of Human Rights. Egalitatea de gen*, iunie 2018, apud <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/fise-tematice/FT-Egalitatea-de-gen-iunie-2018.pdf>
- ✦ *European Court of Human Rights. Expunerea simbolurilor religioase în săli de clasă din școli publice*, decembrie 2018, apud https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ROM.pdf
- ✦ *Ghid privind art. 2 din Protocolul nr. 1 la Convenția europeană a drepturilor omului. Dreptul la instruire*, apud https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_ROM.pdf
- ✦ *Ghid privind art. 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Libertatea de gândire, de conștiință și de religie*, apud https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ROM.pdf

- ♦ *Legea Nr. 125 din 11. 05. 2007 privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie*, apud https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=107318&lang=ro
- ♦ *Legea nr. 489 din 28 decembrie 2006 (republicată) privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor*, apud <https://legislatie.just.ro/Public/DetaiiDocument/78355>
- ♦ Marin, M., „Human Dignity between the Acceptances of Roman Law and the Perception of the Romanian Legislator Nowadays”, în *Jurnalul libertății de conștiință*, 7 (1) 2019, 431-438.
- ♦ Marin, M., „Human Rights Between Abuse And Non-Discrimination”, în *Managementul Intercultural*, XVI 2 (31) / 2014, 209-213.
- ♦ Marin, M., „Protecția Juridică a Drepturilor Omului între Cutumă, Lege și Jurisprudență”, în *Management Intercultural*, XVI (30) / 2014, 122-126.
- ♦ Marin, M., „The Principle of Contradiction in Civil Trials - Communication, Persuasion, Manipulation”, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Științe Economice*, XII (2) / 2012, 175-178.
- ♦ Mititelu, C., „Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XIII (2) / 2013, 122-127.
- ♦ Mititelu, C., „The Cooperation Protocol on Social Inclusion, Concluded between the Government of Romania and the Romanian Patriarchate. Juridical and Canonical Considerations”, în *Teologia*, XVIII 2 (59) / 2014, 58-70.
- ♦ *Statutul din 16 ianuarie 2008 (republicat) pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, apud <https://legislatie.just.ro/Public/DetaiiDocument/222799?isFormaDeBaza=True>